

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)

Станіслав Кульчицький

доктор історичних наук, професор, в. о. головного наукового співробітника,
відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), s_kul@ukr.net

ОБҐРУНТУВАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. ЯК ГЕНОЦИДУ У СВІТЛІ КОНЦЕПЦІЙ Р.КОНКВЕСТА Й Р.ЛЕМКІНА

Аналізується обґрунтування Р.Конквестом і Р.Лемкіним Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу. У центрі уваги перебуває й аргумент опонента Р.Конквеста – англійського економіста А.Ноува, який заявив, що «сталінський удар» радше спрямовувався проти селян, серед яких було багато українців, аніж проти українців, серед яких було багато селян. Такий аргумент не дозволяє ідентифікувати Голодомор із критеріями Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». На підставі аналізу історичних джерел, виявлених дослідниками в останні десятиліття, автор доходить висновку, що цей «удар» усе ж мав за ціль українців, серед яких було багато селян, а не селян, серед яких було багато українців. Доводиться, що суперечливість концепцій Р.Конквеста (терор голодом) і Р.Лемкіна (нищення української інтелігенції – мозку нації, духівництва – душі нації та хліборобів – хранителів національного духу) – суто зовнішня. У головному обидві концепції узгоджуються між собою й мають бути використаними для відтворення реальної картини Голодомору як геноциду українського народу.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Конквест, Лемкін, Ноув, хлібозаготівлі, натуральні штрафи, «чорні дошки», терор голодом.

Публікації на тему Голодомору в УСРР обчислюються тисячами. Замовчувана колись трагедія українського народу стала широко відомою. Верховна Рада України визнала Голодомор геноцидом, а очільники нашої країни з перемінним успіхом домагаються такого визнання від урядів і парламентів інших держав. Утім справа посувається повільно, адже крім суто політичних причин такому визнанню заважають труднощі усвідомлення цієї трагедії як геноциду. По-перше, у світовій історіографії й досі немає чіткого розуміння природи влади й конкретної ситуації, за яких став можливим найбільш масштабний сталінський злочин. По-друге, склалися дві концепції Голодомору як геноциду, котрі формально не узгоджуються між собою.

Моя монографія, в якій аналізувалися труднощі усвідомлення Голодомору геноцидом, побачила світ до 75-х роковин української трагедії¹. За наступні 10 років уявлення про Голодомор не змінилися, але прийшло краще розуміння того, чому чимало експертів і політиків не готові ідентифікувати Голодомор із критеріями Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». У цій статті намагатимусь розвіяти сумніви в тих, хто керується у своїх оцінках прагненням знайти істину.

Конвенція ООН від 9 грудня 1948 р.

Термін «геноцид» (народовбивство) вперше з'явився 1944 р. у книзі польського адвоката Рафаеля Лемкіна «Правління країн Осі в окупованій Європі» («Axis Rule in Occupied Europe»). Цим поняттям автор позначив як винищення євреїв і ромів на підконтрольній нацистам території, так і більш широкі програми нищення людей за расовою ознакою (наприклад, план «Ост»). Генеральна Асамблея ООН у схваленій 11 грудня 1946 р. резолюції визначила: «Відповідно з нормами міжнародного права геноцид є злочином, котрий засуджує цивілізований світ і за здійснення якого основні винуватці й учасники піддаються покаранню»².

Масові винищення людей були поширеним в історії явищем, і загроза їх повторення залишалася актуальною. Тому Організація Об'єднаних Націй визнала за необхідне ввести поняття геноциду в міжнародне право. Це створювало правову базу для налагодження міжнародного співробітництва в боротьбі з подібними злочинами, у тому числі вчиненими особами, наділеними за конституцією вищою владою. 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Конвенцію «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». У ст. I проголошується: «Сторони, які домовляються, підтверджують, що геноцид, незалежно від того, здійснюється він у мирний або у воєнний час, є злочином, котрий порушує норми міжнародного права та проти якого вони зобов'язуються вживати запобіжних заходів і карати за його здійснення». Ст. II подає визначення геноциду: «Дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Під знищенням розумілося: убивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; упровадження заходів, що мають на меті запобігання дітонароджуваності у середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу»³.

¹ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007 (частина накладу позначена 2008-м роком). – 424 с. Передрук польською мовою див.: Kulczycki S. Hołodomor: Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo: Problem świadomości. – Wrocław, 2008. – 384 s.

² Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов: итоговый отчет 1990 г. – К., 1992. – С.66.

³ Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него [Електронний ресурс]: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155

Конвенцію ухвалено голосами 56 наявних тоді членів Генеральної Асамблеї ООН і запропоновано для ратифікації або приєднання до неї. Вона набула чинності з 12 січня 1951 р. Відтоді цей документ став інструментом запобігання геноциду, а його дієвість зросла після завершення «холодної війни».

Уряд СРСР і залежні від нього центральноєвропейські країни ратифікували конвенцію. Радянська сторона не заперечувала проти включення національних груп до переліку тих, які постраждали або могли постраждати від геноциду. «Ленінська національна політика» була настільки облудною, що довести геноцид такої групи у СРСР, як видавалося московським дипломатам, було неможливо. Однак зі складеного Р.Лемкіним переліку груп вони виключили соціальну, і з цим довелося погодитися, щоб забезпечити прийняття конвенції консенсусом.

Справді, комуністична доктрина мала на меті створення «безкласового суспільства», тобто економічне, а то й фізичне знищення «класів» і прошарків, які володіли приватною власністю на засоби виробництва. Вожді більшовизму не приховували такої мети, а деякі з них були аж надто відвертими. Зокрема у вересні 1918 р. Г.Зінов'єв (його ім'я впродовж 1924–1934 рр. носив колишній Єлисаветград, нині Кропивницький) висловився так: «Ми повинні повести за собою дев'яносто мільйонів зі ста, що населяють радянську Росію. З іншими не можна говорити, їх треба знищувати»⁴. Ставлячи на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією» – десятків мільйонів дрібних виробників і землеробів, В.Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»⁵. Він пропонував шукати інші методи, але його гідний послідовник Й.Сталін не зупинився й перед випробуванням у ленінські часи фізичним нищенням.

Сформульовані в Конвенції ООН юридичні норми не давали можливості ідентифікувати всі випадки масового нищення людей як геноцид. Цілком відповідав їм лише Голокост: нацисти або повсюдно знищували євреїв, або створювали їм фізично неможливі умови для життя. Власне документ і розробляли за «свіжими слідами». Випадки масового нищення людей, які мали місце до Голокосту, не ідентифікувалися як геноцид й через іншу причину. Фахівці з правової науки не бажали робити винятків при застосуванні ключової норми юриспруденції: *закон не має зворотної дії*.

Очолована виконавчим директором Дж.Мейсом комісія Конгресу США з дослідження українського голоду 1932–1933 рр. не мала доступу до радянських архівів і працювала здебільшого з емігрантами, котрі пережили колективізацію й голод, а після Другої світової війни опинилися в Північній Америці. Свідки Голодомору не могли розібратися у хитросплетіннях

⁴ Северная коммуна (Петроград). – 1918. – 19 сентября.

⁵ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.44. – К., 1970. – С.38.

сталінської політики, але інстинкт жертв підказував, що влада мала намір фізично знищувати їх. Комісія відтворила на основі сотень свідчень картину подій і у квітні 1988 р. представила Конгресу США остаточний звіт.

У документі було вказано: «У 1932–1933 рр. Йосип Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців»⁶. Але це визначення базувалося на висновках істориків. Тому після завершення роботи комісії українські організації Північної Америки вирішили звернутися до правників. З ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні під керівництвом професора Дж.Сандберга. Представники північноамериканської діаспори обрали визначних правознавців, громадський і науковий статус яких служив в очах світової громадськості достатньою підставою об'єктивності їх суджень.

У листопаді 1989 р. комісія Дж.Сандберга опублікувала свій вердикт. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні більшість її членів назвала надмірні хлібозаготівлі конфіскаційного характеру, тобто продрозверстку, та заявила: «Комісія вважає виправданим констатувати, що якщо геноцид проти українського народу мав місце, він суперечив чинним на той час нормам міжнародного права»⁷. Було визначено, що принцип незастосування зворотної сили законів лише формально може бути поширений на Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 р. Він належав до карного права, а остання перебувала поза його рамками, тому що не виносила вироків, а лише спонукала держави до співробітництва у запобіганні й засудженні геноциду⁸.

Юристи зазначили, що дослідження голоду 1932–1933 рр. в Україні має бути продовжене, щоб підтвердити висновок про геноцид новими фактами. І справді, вердикт комісії про надмірні хлібозаготівлі як безпосередню причину масового голоду був недостатнім. Переростання масового голоду у страхотливий Голодомор сталося, як буде показано далі, унаслідок вилучення в українському селі всього продовольства тривалого зберігання.

Р.Конквест: терор голодом як форма геноциду

Коли наближалися 50-ті роковини голоду в Україні, громадсько-політичні організації американської діаспори звернулися до директора Інституту українських студій Гарвардського університету О.Прицака з пропозицією розпочати науковий проект, пов'язаний із цією трагедією. Той запропонував професорові Гуверівського інституту Стенфордського університету Р.Конквесту взятися за книгу про Великий голод в Україні.

Будучи фахівцем у галузі довоєнної історії СРСР і водночас талановитим літератором, Р.Конквест якнайкраще підходив на роль людини, яка могла б розповісти громадськості про українську трагедію. Розголос від книги на

⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 рр.: У 4 т. – Т.IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С.619.

⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Holodomor-Commission.pdf>

⁸ Там само.

цю тему мав бути гранично широким, тому що його попередня книга про Великий терор 1937–1938 рр. стала світовим бестселером. Існувала лише одна, але істотна перешкода: дослідник не знав ані української мови, ані джерел з історії радянської України. У книзі «Великий терор» він навіть не виокремлював українців із російської спільноти.

Справі зарадив О.Пріцак. У Мічиганському університеті працював один із перших фахівців української історії радянського періоду серед американців неукраїнського походження – Дж.Мейс. Колеги молодого дослідника, фахівці з історії Росії, більш ніж прохолодно сприймали його захоплення минулим України. Тому він погодився переїхати в Гарвард і допомогти Р.Конквестові зібрати фактичний матеріал для праці про Великий голод. Зусиллями обох учених рукопис книги «Жнива скорботи» було опрацьовано, він пройшов обговорення в українських громадах, був перекладений українською, російською та 1986 р. побачив світ трьома мовами майже одночасно⁹.

Книга «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом» справила шокуюче враження на світову громадськість, яка вперше дізналася про заперечувану у СРСР трагедію з мільйонними жертвами. Ф.Сисин (Альбертський університет) присвятив окрему статтю аналізу рецензій на неї у пресі англомовного світу. Виявилось, що відразу після виходу праці у світ (1986–1987 рр.) Р.Конквест зібрав 53 відгуки, які далеко не всі були позитивними. У голови деяких рецензентів не вкладалася описана автором трагедія українського села піввікової давності. Відгуки на книгу друкувалися в газетах і журналах у 1988 (7), 1989 (3) і 1990 (1) роках¹⁰.

У передмові до англійського видання Р.Конквест висловив вдячність докторові Дж.Мейсу з Гарвардського університету за співпрацю і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису. Весь приголомшливий успіх від публікації книги дістався Р.Конквестові. Однак у розмовах зі мною Дж.Мейс признавався, що не претендував на частку цього успіху й задоволений тим, що здобув від співпраці з уславленим професором кошти на реалізацію великого проекту «Усна історія українського голоду 1932–1933 рр.», а з 1986 р. очолив робочу групу комісії Конгресу США з розслідування Великого голоду в Україні.

Установлена Й.Сталіним інформаційна блокада трагічних подій початку 1930-х рр. у СРСР тривала нескінченно довго. Книга Р.Конквеста прорвала її та змусила першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького знехотя визнати факт голоду 1932–1933 рр., коли він 25 грудня 1987 р. виголошував урочисту промову з нагоди 70-річчя встановлення радянської влади в Україні. Перед українськими дослідниками відкрилася можливість працювати в архівах над проблематикою Голодомору й доносити до відома громадськості результати своїх здобутків.

⁹ *Кульчицький С. Джеймс Мейс.* – К., 2008. – С.42–43.

¹⁰ *Sysyn F. Thirty Years of Research on the Holodomor: A Balance Sheet / Contextualizing the Holodomor: the Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies / Ed. by A.Makuch, F.E.Sysyn.* – Edmonton; Toronto, 2015. – P.1–13.

Р.Конквест вивчив історію колективізації сільського господарства, яка здійснювалася «залізом і кров'ю», супроводжуючись загальносоюзним голодом і кількома регіональними голодоморами. Основну увагу він приділив Україні: лише два з наявних вісімнадцяти розділів присвячено трагічним подіям у Середній Азії, Казахстані, на Поволжі, Кубані й Дону.

Суть терору (якщо йдеться про державу) або тероризму (терор із боку особи або недержавної організації) одна: залякуючий, аж до фізичного нищення, вплив на людей із метою досягти бажаної лінії поведінки¹¹. Терор голодом Р.Конквест розглядав як засіб примушування селян працювати на державу, не ремствуючи на продрозверстку, тобто реквізицію врожаю зернових. «Ремствування» могло дорого обійтися хліборобам, як показував досвід початку 1920-х рр. Тоді з подачі В.Леніна радянська влада вперше застосувала терор голодом у південних губерніях України. Від серпня 1921 р. Американська адміністрація допомоги (АРА) рятувала голодуючих Поволжя, але в охоплені не меншою посухою південноукраїнські регіони її не пускали аж до початку 1922 р. – на тих теренах палахкотіли антирадянські повстання. Голодування знизило до нуля повстанський потенціал села: Н.Махно покинув Україну, подавшись в еміграцію, інші отамани скористалися амністією і припинили опір.

Р.Конквест уважав, що голод 1932–1933 рр. в Україні був наслідком вилучення у селян критичної маси зерна врожаю 1932 р. й подальшого небажання держави надати продовольчу допомогу голодуючим. Його бачення можна проілюструвати двома абзацами з книги «Жнива скорботи»:

«Сталін будь-якої миті міг би наказати видати хліб, але утримався аж до кінця весни (1933 р. – С.К.), знаючи, що голод був у самому розпалі. Те, що Сталін мав повний доступ до інформації, ще не означає, що він планував голодомор від самого початку¹². Але те, що він продовжував уживати заходів, які викликали голод, уже після того, як стало відомо про масову погибель, та ще й вимагав якнайсуворішого їх дотримання, ясно показує: він вважав голодомор прийнятною зброєю і користувався нею проти “куркульсько-націоналістичного ворога”. Не викликає сумніву те, що результати цієї операції були відомі ще до її початку. Коли сталінський режим у кінці 1932 р. віддав наказ про збільшення продрозверстки, він спирався на досвід 1918–1921 рр. Тоді збільшення продрозверстки закінчилося катастрофічним голодом. У Кремлі не могли не розуміти, що те ж саме трапиться і цього разу»¹³.

Таке уявлення про ситуацію передалося обом американським комісіям, які слідом за Р.Конквестом досліджували причини Великого голоду – Дж.Мейса

¹¹ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.

¹² Термін «голодомор» використовує перекладач. В англomовному варіанті книги – «голод».

¹³ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – Луцьк, 2007. – С.372.

та Дж.Сандберга. Зовнішня картина подій висвітлювалася більш-менш правильно. Проте ані Р.Конквест, ані Дж.Мейс, ані Дж.Сандберг, не маючи доступу до радянських архівів, не побачили основного – сталінського «нищівного удару» («сокрушительного удара»). Тому *кваліфікація Голодомору як геноциду у висновках американських дослідників кінця 1980-х рр. була непереконливою*.

Слід указати на ще одну важливу обставину: у дослідженні Великого голоду Р.Конквест закономірно відштовхувався від примусової колективізації сільського господарства. Його аргументація про геноцид спиралася на тезу, що депортуючи меншість селян у віддалені регіони країни або знищуючи її штучно влаштованим голодом, сталінський режим перетворював більшість на безгласну робочу силу в одержавлених колгоспах і державних радгоспах. Однак соціоцид не підпадав під визначення геноциду в Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. У першому газетному відгуку на книгу, а потім у черговому перевиданні своєї класичної праці з економічної історії СРСР англійський фахівець А.Ноув висловився щодо аргументації Р.Конквеста про Великий голод як геноцид афористично: «Сталінський удар радше спрямовувався проти селян, серед яких було багато українців, аніж проти українців, серед яких було багато селян»¹⁴.

Американський історик і сам відчував слабкість своєї аргументації, адже занотував:

«Немає жодного сумніву, що проти Радянського Союзу потрібно висунути звинувачення у геноциді за дії проти України. Принаймні, такою була точка зору професора Рафаїла (так перекладено в україномовному виданні; насправді Рафаеля – С.К.) Лемкіна, автора проекту Конвенції. Та не так важлива формальна відповідність тих подій визначенню того, що ж таке геноцид. Навряд чи можна заперечити, що проти українського народу скоєно злочин: чи то в камерах смертників і таборах, чи в голодуючих селах проти мільйонів людей, котрі були цим народом»¹⁵.

У наступні роки термін «терор голодом» став непопулярним серед експертів і політиків, які прагнули ототожнити Голодомор із геноцидом. Дійшло до того, що вже в наш час перекладачі обох україномовних видань книги Р.Конквеста (1993 і 2007 рр.) замінили в її підзаголовку термін «терор голодом» («Terror-Famine») на термін, який був наслідком терору – «голодомор».

Концепція Р.Лемкіна

Автор терміна «геноцид» та законопроекту, який став Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду й покарання за нього Р.Лемкін виклав

¹⁴ *Nove A. When the Head Is Off... The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine by Robert Conquest // The New Republic. – 1986, 3 November; Idem. An Economic History of the U.S.S.R. – London, 1989. – P.170.*

¹⁵ *Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – С.316.*

своє бачення Великого голоду в Україні у промові, виголошеній у вересні 1953 р. у Нью-Йорку на українському мітингу з нагоди 20-х роковин цієї трагедії. Готуючись до виступу, Р.Лемкін написав його текст під назвою «Радянський геноцид в Україні», який зберігається в Нью-Йоркській публічній бібліотеці. Професор Монреальського університету Р.Сербин віднайшов його та 2008 р. опублікував англійською й українською мовами¹⁶. Він же видав цей матеріал окремою книжкою зі своєю вступною статтею «Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду»¹⁷.

І раніше, і пізніше Р.Сербин неодноразово звертався до ідей, висловлених Р.Лемкіним, не тільки пропагуючи їх, а й полемізуючи з тими, хто фальсифікував цю концепцію¹⁸. Виступаючи на міжнародних заходах у різних країнах (до речі, Р.Сербин був організатором першої у світі наукової конференції з проблематики голоду 1932–1933 рр. в Україні, що відбулася в Монреальському університеті 1983 р.), він активно поширює концепцію Р.Лемкіна. Зокрема його останній виступ в Україні прокоментував професор В.Бойко¹⁹. За назвою статті в газеті «День» можна бачити, що Р.Сербин вважає за необхідне об'єднати підходи Р.Лемкіна й Р.Конквеста, Дж.Мейса в дослідженні Голодомору.

Концепція Р.Лемкіна стала відомою нам двома десятиліттями пізніше, ніж книга Р.Конквеста, хоч була сформульована на третину століття раніше. Логіка вимагає розглянути її після положень Р.Конквеста і Дж.Мейса про терор голодом як причину геноциду, узгоджуючи ці положення з наявними в розпорядженні сучасної історичної науки фактами, а також з ідеями, висловленими Р.Лемкіним. За такого підходу стає можливим відтворити реальну картину Голодомору та надати правникам надійний ґрунт для висновку про те, що ця українська трагедія справді була геноцидом.

Р.Лемкін пов'язував подію, якою був Великий голод в Україні, із процесом: систематичним винищенням української інтелігенції – мозку нації, священників і вищого духовництва – душі нації, великої кількості хліборобів – хранителів традицій, фольклору, музики, національної мови й літератури, національного духу України. Проти селян було застосовано найстрашнішу зброю – виморювання голодом. «Голод був потрібний радянській владі, – говорив Р.Лемкін на нью-йоркському мітингу у вересні 1953 р., – отже, вона

¹⁶ Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / Ed. by L.Lu-ciuk. – Appendixes. – Kingston, Ontario, 2008. – P.235–242; Сучасність. – 2008. – №11. – С.40–45.

¹⁷ Див.: Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). – К., 2009. – 208 с.

¹⁸ Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932–1933 and the United Nations Convention on Genocide // Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by Other Means / Ed. T.Hunczak, R.Serbyn. – New York, 2007. – P.34–44; Сербин Р. Осмислення Голодомору в світлі Конвенції ООН про геноцид // Архіви України. – 2008. – №3/4. – С.53–62; Його ж. R.Lemkin on the Ukrainian Genocide // Journal of International Criminal Justice, Oxford University Press, 2009, 7, no.1. – P.123–130; Його ж. Боротьба Івана Химки з «українськими митами»: хибні методи // Критика. – 2012. – №6. – С.15–18.

¹⁹ Бойко В. Необхідно переосмислити Голодомор: Лемкін та Мейс залишили нам добрі підказки // День. – 2018. – 29 січня.

створила його “на замовлення”, накладаючи надзвичайно високу зернову квоту як державний податок»²⁰. Таким чином, обґрунтування Великого голоду надмірним вилученням урожаю зернових уважав цілком достатнім і Р.Лемкін.

Сталінський «нищівний удар» був настільки замаскованим, що основна причина Голодомору залишалася незрозумілою впродовж багатьох десятиліть. Це заважало визнати його геноцидом. Захисники політики Кремля вказували на те, що радянський уряд велику частину врожаю зернових експортував, щоб здобути валюту для індустріалізації країни (Р.Лемкін теж визнав у промові цей незаперечний факт)²¹. Отже негаразди радянської економічної політики виправдовувалися аргументом, який неодноразово озвучував Й.Сталін: ми відстали від провідних держав на 100 років, нам треба за 10 років надолужити відставання, якщо цього не зробимо, нас знімуть. Кінцевий висновок Р.Лемкіна звучав так:

«Якщо радянська програма досягне успіху, якщо інтелігенцію, священників і селян вдасться ліквідувати, Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину народу, що зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її об'єднавчі ідеї, які прокладали їй шлях і давали їй душу, тобто зробили її нацією, а не просто населенням»²².

Такий висновок дозволяв характеризувати довготривалу стратегію Кремля щодо України як насичену рисами геноциду. *Однак Конвенція ООН вимагала шукати геноцид у подіях, а не у процесі, що тривав десятиліттями.*

Вадою концепції Р.Лемкіна стало ув'язування в одному понятті трьох різних форм нищення українського народу імперською владою: асиміляції, етноциду, геноциду. Як дореволюційна, так і радянська Росія однаковою мірою претендувала на етнічну територію українців, їхню багатовікову історію, їхню етнічну самоназву та й на самих українців, вважаючи їх етнографічною «тілкою» «великоросів». У листопаді 1918 р. лідер партії конституційних демократів П.Мілюков в інструктивному листі російській делегації, що збиралася брати участь в Паризькій мирній конференції, писав, що «з українцями неприпустимі ніякі розмови», адже саме поняття «український народ» начебто «вигадане німцями». Мовляв, офіційне визнання слів «Україна» й «українці» неминуче потягне за собою зменшення російського народу на понад третину, відріже російські землі від Чорного моря. Коли б навіть «Україна на мировім конгресі й була включена в склад російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави

²⁰ Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні... – С.40.

²¹ Там само.

²² Там само. – С.41.

завжди буде мати ґрунт і рацію»²³. Століттям пізніше керівник Російської Федерації В.Путін своїми заявами про українців і росіян як «один народ» фактично підтримав судження дореволюційних російських українофобів.

Зазначена вада концепції Р.Лемкіна зникає, якщо поєднати її в єдине ціле з концепцією Р.Конквеста, Дж.Мейса. Таке поєднання допоможе нам представити у властивому світлі формулу А.Ноува: нищівний удар сталінської держави-комуни насправді спрямовувався проти українців, серед яких було багато селян, а не проти селян, серед яких було багато українців.

Російська юридична система оцінила вибуховий характер опублікованої Р.Сербином книги «Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні». 20 травня 2015 р. Мещанський районний суд Москви вніс її до федерального списку «екстремістських матеріалів». Тепер перетин кордонів Російської Федерації загрожує Р.Сербину ув'язненням – від 15 днів до 4 років²⁴.

Ленінсько-сталінська держава-комуна

Чому створена В.Леніним і вдосконалена Й.Сталіним держава-комуна виявилася морально та фізично здатною знищувати мільйони своїх громадян? Внутрішня готовність до нищення «класово чужих» прошарків суспільства існувала як елемент комуністичної ідеології. Догми «пролетарського інтернаціоналізму» давали карт-бланш для ліквідації «буржуазних націоналістів» у середовищі будь-якої нації в довільних кількостях. Ось тільки важко уявити собі, якими фізичними засобами держава спромоглася позбавити їжі мільйони селянських дворів на величезних просторах України та Кубані. Через три десятиліття після розпаду ленінсько-сталінської держави-комуни варто уважніше придивитися до особливостей її функціонування в найбільш хижі часи, які дістали офіційну назву періоду «побудови основ соціалізму».

Характеризуючи специфіку радянської влади, треба відштовхнутися від такого визначення Р.Пайпса: «Державна влада у країні формально належала ієрархічно організованам, демократично обраним радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен – комуністична партія»²⁵. Дійсно, народ, який уперше здобув суверенність після падіння самодержавства, утратив її після приходу до влади більшовиків і розгону ними демократично обраних Установчих зборів. Однак процитоване визначення показує, наскільки найбільш інформовані фахівці Західного світу не розуміли глибинної суті винайденого В.Леніним політичного режиму внаслідок тієї простої причини, що перебували поза ним.

В.Ленін скористався радами, які з'явилися в російських революціях 1905 і 1917 рр., щоб сформувати *унікальну в історії людства двоканалну державу з двома владними конструкціями – радянською, представленою в конституціях, і партійною – у конституціях не представленою*. На відміну

²³ Дорошенко Д. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С.411.

²⁴ Російський суд визнав екстремістом творця терміну «геноцид» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/11/26/148760/>

²⁵ Пайнс Р. Россия при большевиках. – Москва, 1997. – С.183.

від інших країн, ленінська держава-комуна не височила над суспільством, а занурювалася в нього. Ця держава не вдавала народну, вона справді була нею, хоч її населення суверенітетом не володіло. У 1917 р. повсталий народ створив ради робітничих і солдатських (здебільшого селянських за походженням) депутатів як органи свого революційного волевиявлення. Він дозволив більшовикам, котрі обіцяли йому все й відразу, оволодіти радами зсередини. Тим часом В.Ленін створював свою партію на засадах «демократичного централізму», які забезпечували крайній ступень централізації державного управління за зовнішньої демократичності, цілковиту слухняність нижчих за ієрархією ланок вищим і максимальну дисциплінованість. Ця партія витіснила з рад конкурентів та залишила в них, окрім більшовиків, тільки «співчуваючих» їм безпартійних депутатів. Перетворивши ради на свій філіал, вона зберегла організаційну відособленість, турбуючись про те, щоб населення обирало в радянські органи влади тільки тих, на кого вказували парткоми. Р.Пайпс говорив про «демократично обрані ради», але колишні «радянські люди» пам'ятають, що вони обирали в радянські органи тільки кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Він стверджував, що влада належала радам тільки формально, але й тут помилявся: ради наділялися повноцінною управлінською владою. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де вперше визначалися відносини між партією й радами, указувалося: «Партія старається керувати діяльністю рад, але не замінювати їх»²⁶.

Партія більшовиків, а точніше – її вожді брали на себе диктаторські функції. Після повернення з еміграції В.Ленін так визначив характер майбутньої влади: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо – на насильство»²⁷. Відразу після взяття влади вождь більшовиків створив матеріалізоване втілення цієї диктатури – органи державної безпеки. Обґрунтовуючи репресивні функції Всеросійської надзвичайної комісії у виступі на IX Всеросійському з'їзді рад (грудень 1921 р.), він заявив: «Без такої установи влада трудящих існувати не може»²⁸.

«Влада трудящих» складалася з двох взаємопереплетених вертикалей – партійної (диктаторської) й радянської (управлінської). Кожна компартійно-радянська ланка влади, яку назвали «радянською», «вгризалася» за горизонталлю в народну товщу всіма підконтрольними організаціями, будованими на засадах «демократичного централізму». Зокрема компартійна ланка – організаціями багатомільйонної партії, ще численнішим комсомолом із підпорядкованими йому спілками піонерів та жовтенят, жіночими й ветеранськими товариствами, натомість радянська – усіма державними установами, профспілковими, кооперативними, громадськими організаціями. Додаткова вертикаль державної безпеки перепліталася з партійною, користуючись послугами мільйонів наwerbованих пільгами або примусом секретних

²⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.75.

²⁷ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.31. – С.341.

²⁸ Там само. – Т.44. – С.313.

співробітників (сексотів). Непідконтрольні владі громадські асоціації горизонтального типу були або знищені, або вертикалізовані. Занурившись у суспільство, *радянська держава здобула здатність організовувати всенародні рухи й кампанії* (наприклад, стаханівський рух, повоєнну «боротьбу за мир», на останньому етапі сталінщини – антисемітську кампанію).

Створені в Україні 1920 р. комітети незаможних селян надали державі істотну допомогу у стягненні продрозверстки, а на останньому етапі свого існування відіграли важливу роль у реалізації сталінського «нищівного удару», тобто в конфіскації всіх запасів продовольства тривалого зберігання у своїх більш заможних односельців. Ситуація в українському селі була майстерно відрежисована сталінським режимом, і навряд чи можна звинуватити голодних незаможників в організації геноциду: вони одержували конфісковане продовольство як бонус.

Колосальні можливості двоканальної структури політичного режиму в конструюванні нібито незалежних, але цілком підпорядкованих Кремлеві національних радянських держав не стали секретом для такого фахівця з російської історії, як Р.Пайпс:

«Як тільки заселені неросіянами території знову завойовувалися і вводилися у склад нової радянської імперії, вони діставали фікцію державності за умови, що їх установи теж починали контролюватися (“паралізуватися”, за словами Леніна) РКП(б). Що ж до партії, то її Ленін зовсім не збирався подрібнювати за національною ознакою. Результатом ставав федералізм з усіма ознаками державності, здатними нібито задовольнити основні вимоги неросійського населення, який приховував жорстко централізовану диктатуру з центром у Москві»²⁹.

Справді, ради в кожній ланці владної вертикалі підпорядковувалися партійним комітетам. Вони «паралізувалися» партією, якщо у Кремлі вважали це за потрібне. Але вони були реальною владою, у тому числі в національних республіках. Вождям доводилося постійно стежити за тим, аби не втратити контроль над національними радами, і навіть за тим, щоб філіали РКП(б) у цих республіках зберігали лояльність щодо центру. Твердячи про другорядність національного питання і його підпорядкованість класовому, вожді насправді ставилися до національної периферії з підвищеною увагою. Особливо пильно вони наглядали за процесами, що відбувалися в Україні – найбільшій за людськими й матеріальними ресурсами національній республіці.

У політико-адміністративній та адміністративно-територіальній поділі країни було закладено принцип політизації етнічності. Ленінський уряд залишив губернський поділ для російських регіонів, а в неросійських створював національні політико-адміністративні або адміністративно-територіальні одиниці. За винятком національних районів, вони одержували назву

²⁹ Пайпс Р. Россия при большевиках. – С.184.

тієї національності, яка становила більшість населення. Титульними націями ставали українці в УСРР, молдовани в межах утвореної в її складі молдавської автономії, а також представники інших національностей – у межах утворених в Україні національних районів (росіяни, греки, болгары, поляки, німці, євреї). Люди тієї самої національності вважалися представниками титульної нації в кордонах власних адміністративно-територіальних утворень і представниками національних меншин – поза ними. Статус росіян в Україні був двозначним: офіційно вони вважалися національною меншиною в республіці, але неофіційно вожді більшовиків розглядали їх як титульну націю загальносоюзного масштабу. Українці у СРСР мали три різних статуси: представників титульної нації в УСРР, претендентів на титульну націю – у випадку об'єднання українізованих районів Північного Кавказу з УСРР (із чим були категорично незгодні у Кремлі), та національної меншини – в усіх інших регіонах. Коли вивчається питання, *проти кого в УСРР і на Північному Кавказі було спрямовано терор голодом (здаємо наведену вище формулу А.Нова), важливо враховувати такі нюанси.*

Народи, яким Кремль спочатку дозволив жити у формально незалежних радянських республіках, здобули під час утворення СРСР конституційне право на вихід із федерації. Це були титульні нації з державницьким статусом. Усі інші (в автономних республіках і національних районах) задовольнялися принципом «учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»³⁰, але без державницького антуражу. Різниця між титульними націями союзних республік і всіма іншими полягала в тому, що першим перешкоджала вийти з СРСР і стати повноцінними націями партійна диктатура, а другі мали офіційний статус етнічних націй.

Слід визнати, що конституційне положення про можливість виходу союзних республік зі складу СРСР нікого не вводило в оману, адже всі розуміли, що воно не підкріплене законодавством і цілковито нереальне в умовах «диктатури пролетаріату». В.Ленін дозволив собі в довірчому листі, адресованому Й.Сталіну та іншим членам ЦК РКП(б), так висловитися з приводу цієї конституційної норми: «Дуже природно, що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»³¹. Проте історики, які звикли вивчати те, що відбулося, не беруть до уваги звички політиків прораховувати можливі варіанти розвитку подій у майбутньому та робити реальні кроки для недопущення виникнення несприятливих для них ситуацій. *Така риса була особливо притаманна Й.Сталіну, який використовував державний терор переважно з превентивною метою.*

Справді, союзні республіки могли скористатися правом сецесії тільки у кризовій ситуації. Криза спричиняла послаблення або навіть зникнення силового поля компартійної диктатури, що тримало союзні республіки

³⁰ В.І.Ленін про Україну. – Ч.2. – К., 1969. – С.359.

³¹ *Ленін В.І.* Останні листи і статті. – К., 1989. – С.17.

вкупі. Водночас Кремль міг застосувати проти них превентивні репресії, аби запобігти розпадові багатонаціональної держави. Тому слід наголосити: попри свою пустопорожність, конституційна норма про можливість виходу із СРСР була смертельно небезпечною для народів, які прагнули незалежності.

У другій половині 1932 р. у СРСР виникла кризова ситуація. Ряд діячів російського уряду (О.Смирнов, В.Толмачов, М.Ейсмонт) почали розглядати «генеральну лінію» ЦК ВКП(б) в її сталінському варіанті як загрозу для партії та країни. Розуміючи небезпеку, котра йшла в першу чергу від України, Й.Сталін 11 серпня 1932 р. під час відпочинку на Кавказі написав у Москву Л.Кагановичу, який залишався «на господарстві», довірчий лист із такими одкровеннями:

«Якщо не візьмемося негайно за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не спить, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж думають Реденс (голова ДПУ УСРР – С.К.) або Косіор (генеральний секретар ЦК КП(б)У – С.К.). Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих пеглорівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (й поза) партії, *проти партії*»³².

У центральному компартійно-радянському керівництві «справи стали гірше» тільки в 1988–1991 рр. Тоді УРСР, користуючись нормами радянських конституцій, цілком легітимно вийшла зі складу СРСР. Натомість чеченська автономна республіка не змогла звільнитися з-під опіки Москви навіть після двох кровопролитних війн: автономні республіки були «прив'язаними» до держави, а не до партії.

Економічна катастрофа

Створювана В.Леніним держава була «робітничо-селянською», але позбавляла робітників і селян суверенності й забезпечувала вождям більшовизму політичну диктатуру. Та засновникові партії більшовиків була потрібна не тільки політична, а й економічна диктатура, тобто, як він висловлювався, «держава-комуна». Тому В.Ленін і його однодумці скористалися ідеями «Маніфесту Комуністичної партії» К.Маркса й Ф.Енгельса, щоб *експропріювати суспільство та зосередити володіння, користування, розпорядження засобами виробництва в контрольованій ними державі*.

Соціально-економічні перетворення в радянській Росії й поневолені нею національні держави відбувалися під комуністичним гаслом «ліквідації приватної власності на засоби виробництва». «Маніфест Комуністичної партії» безапеляційно стверджував: «Комуністи можуть виразити свою теорію

³² Сталин и Каганович: Переписка 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.274.

одним положенням: знищення приватної власності»³³. Класики марксизму поділяли комунізм на дві фази за ознакою *розподілу*: соціалізм із розподілом за працею та власне комунізм – із розподілом за потребами. Однак, на їхнє переконання, за *виробництвом* матеріальних благ соціалізм і повний комунізм не відрізнялися один від одного. Логіка у цьому була: ліквідація приватної власності на засоби виробництва мала супроводжуватися заміною вільного ринку *розподілом* матеріальних благ (за працею або за потребами). Уважаючи свою доктрину науковою, на відміну від попередніх утопічних комуністичних учень, К.Маркс та Ф.Енгельс запевняли, що ліквідація приватної власності обернеться появою власності колективної.

Фактично ж комуністичний експеримент вождів більшовизму призвів до появи такого симулякра, як «загальнонародна форма власності». Зроблена в 1930 р. поступка селянству, коли Й.Сталін погодився створювати артіль, а не комуні, тобто залишити селянам частину їхньої приватної власності, обернулася появою ще одного симулякра – «колгоспно-кооперативної форми власності» як початкового етапу на шляху її переростання у «загальнонародну». Насправді ж під час соціально-економічних перетворень 1920–1930-х рр. знищувалися попередні власники, а не приватна власність як така. *Володіння, користування й розпорядження засобами виробництва зосереджувалося на вершині компартійно-радянської піраміди влади.*

Якщо перейти з теоретичної площини у сферу реальної політики, то побачимо наполегливі намагання вождів більшовизму ліквідувати у ході «соціалістичного будівництва» ринок і товарно-грошові відносини. Наштовхнувшись натомість на економічний колапс у 1920–1921 рр., В.Ленін перейшов до нової економічної політики, а попередню політику охарактеризував без визначення конкретних персон або політичних сил, але досить рішуче: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»³⁴.

Починаючи новий штурм, центральним пунктом якого було позбавлення селянства приватної власності на засоби виробництва, Й.Сталін проігнорував це попередження. Згортаючи неп у грудні 1927 р., він домігся включення в резолюцію XV з'їзду ВКП(б) тези про те, що товарообіг з успіхами «будівництва соціалізму» дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінений апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»³⁵. Від 1929 р. мережа державної торгівлі почала ставати розподільчим апаратом, який постачав продовольство лише тим, кому держава видавала картки. Ринкова торгівля хлібом була заборонена, тому що негативно впливала на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари передавалися до фонду «отоварювання» хлібозаготівель.

³³ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // *Їх же*. Твори. – Т.4. – К., 1959. – С.422.

³⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.43. – С.203.

³⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – К., 1980. – С.41.

Спроба Й.Сталіна здійснити комунізацію села в першому кварталі 1930 р. наразилася на шалений опір селянства. Згадуючи ці події на лютнево-березневому 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б), він зазначив: «Це був один із найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»³⁶. Показово, що в березні 1930 р. в УСРР відбулося 2945 заворушень проти 1275 у Центральній Чорноземній області, на Північному Кавказі та в районах Нижнього Поволжя, разом узятих³⁷. Л.Гриневич наводить десятки закликів українських повстанців боротися за відновлення Української Народної Республіки³⁸.

Суцільна колективізація села припинилася тоді на півроку, але з осені 1930 р. відновилася – уже в артільній формі. Колгоспники одержали право на присадибне господарство (з коровою, дрібною худобою і птицею), яке існувало під виглядом особистої власності, хоч насправді це була приватна власність. Артіль стала своєрідним «дволиким Янусом». Одним своїм «ликом» вона оберталася до планово-директивної економіки, а другим – дивилася на ринкову, тобто на живе виробництво, що функціонувало завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу передбачала наявність товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженій сфері сільсько-господарського виробництва, а й у всій економіці.

Й.Сталін уважав цю поступку селянству тимчасовою. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б), який відбувся у червні 1930 р., підкреслювалося, що *на даній стадії* основною формою колгоспу є артіль, але припускалося, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – комуні»³⁹. М.Вознесенський, який тоді робив стрімку кар'єру в галузі економічного управління, пропонував широко застосовувати трудові одиниці («троди»), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудовнями». Прямий соціалістичний облік і контроль у трудових одиницях М.Вознесенський уважав нагальною справою⁴⁰. На XVII партконференції (січень – лютий 1932 р.) завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) О.Стецький і секретар Північнокавказького крайкому партії Б.Шеболдаєв назвали гроші й торгівлю «пережитками старого суспільства»⁴¹.

Ті дослідники, які встановлюють першопричину голоду 1932–1933 рр. у СРСР (не плутати з голодоморами в УСРР і на Кубані!), ведуть відлік подій з осені 1929 р., коли з'явилася стаття Й.Сталіна «Великий перелом» та рішення листопадового пленуму ЦК ВКП(б) про перехід до форсованої колективізації села. Проте руйнування традиційного укладу сільського життя шляхом насильницької колективізації слід уважати причиною голоду лише до певної межі. Першопричиною була спроба держави-комуні перейти, як у 1918–1920 рр., до позаринкових форм економічних відносин між

³⁶ Правда (Москва). – 1937. – 1 апреля.

³⁷ Viola L. Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York; Oxford, 1996. – P.138–139.

³⁸ Гриневич Л. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.421–425.

³⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – С.431.

⁴⁰ Вознесенський Н.А. Хозрасчёт и планирование на современном этапе. – Москва, 1931. – С.12, 16.

⁴¹ XVII конференция ВКП(б): Стенографический отчёт. – Москва, 1932. – С.180, 193.

містом і селом. На практиці це виявлялося: а) у придушенні вільного ринку; б) у переході держави до придбання сільськогосподарської продукції (для постачання міського населення, армії та на експорт) шляхом її примусового вилучення в довільних кількостях. Узимку 1927–1928 рр. продрозверстка виникла у вигляді надзвичайних заходів, а в наступну зиму надзвичайні заходи стали звичайними.

Перехід держави від продподатку (функціонував за непу), який стягувався в певному відсотку від виробленої продукції, до конфіскаційної продрозверстки викликав такий самий ефект, як за ленінського штурму 1918–1920 рр., – *економічну катастрофу*. Новоутворені колгоспи занепадали, держава надолужувала свої втрати за рахунок споживчої норми селян, останні відповідали на це, щоб не померти з голоду, зосередженням трудових зусиль на присадибному господарстві, нехтуючи колективним, і так – із року в рік у дедалі зростаючому темпі. Дефіцит хліба в розпорядженні держави призводив до зняття з карткового постачання цілих категорій міського населення, скорочення експорту зерна й відповідно – зменшення валютних надходжень. Загроза неповернення іноземних короткострокових кредитів (довгострокові позики радянському уряду були недоступними) могла обернутися конфіскацією зарубіжної власності за судовими позовами. Довелося скоротити капіталовкладення у важку індустрію та на розбудову армії. Щоб здобути валюту для термінових платежів, уряд почав розпродаж унікальних творів мистецтва, але цим тільки обвалив ціни на зарубіжних аукціонах.

Довільність у розверстанні хлібозаготівельного плану знову актуалізує питання, яке поставив А.Нув: українці чи селяни?

Фактичні заготівлі хліба в Українській СРР у порівнянні з чотирма іншими хлібовиробними регіонами європейської частини Росії (Центральний Чорноземний район, Північний Кавказ, Середня Волга, Нижня Волга), разом узятими, виглядали так (у млн пудів)⁴²:

Рік	Україна	Чотири регіони європейської частини Росії
1930	436,7	400,1
1931	415,4	439,1
1932	262,6	432,1

Для порівняння: у 1925/1926 господарському році з України було вивезено 122 млн, а у 1926/1927 – 139 млн пудів зерна⁴³.

Питома вага УСРР у загальносоюзних хлібозаготівлях знижувалася з 33,4% у 1930 до 30,3% у 1931 і 23,5% у 1932 рр.⁴⁴ Однак це зниження не можна розглядати як зменшення тиску на Україну. Навпаки! Зниження обсягу хлібозаготівель за абсолютними й відносними величинами викликалося

⁴² Голод в СРСР: 1929–1934. – Т.2 (июль 1932 – июль 1933): Документы / Отв. ред. В.В.Кондрашин. – Москва, 2012. – С.19–20.

⁴³ Гриневич Л. Голод 1928–1929 років у радянській Україні. – К., 2013. – С.25.

⁴⁴ Там же. – С.20.

тим, що продрозверстка, будучи руйнівною для сільського господарства в усіх регіонах, виявилася особливо руйнівною саме в УСРР. Адже ані до революції, ані в роки непу республіка не давала стільки товарного зерна, скільки всі інші хлібовиробні райони європейської частини Росії разом узяті. Планування хлібозаготівель – річ цілком суб'єктивна, і ми не знайдемо документів, які проливали б світло на причини особливого тиску Кремля на Україну. Однак результат такого тиску лежить на поверхні. Сільське господарство УСРР виснажувалося, втрати врожаю зростали рік від року внаслідок побажання безпосередніх виробників ставитися з належною увагою до вирощування і зберігання збіжжя, яке держава забирала в довільних кількостях. Оскільки урожай зменшувався в республіці істотно більшими темпами, ніж в інших регіонах СРСР, викликаючи скорочення частки УСРР у загальносоюзних хлібозаготівлях, держава забирала собі ту його частину, котра повинна була забезпечувати як посівну кампанію наступного року, так і споживчу норму сільськогосподарських виробників. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., які тривали до весни наступного року, поглинули майже весь урожай і спричинили важкий голод. Лютою голодною смертю загинули десятки тисяч людей.

Голодомор датується двома роками, що цілком закономірно. Проте хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., які закінчилися голодом, і сталінський терор голодом, що розпочався у два останні місяці 1932 р., – це явища різного порядку. Обидва голодування треба розвести у часі, щоб встановити, яку доказову базу маємо для кваліфікації Голодомору як геноциду.

Хлібозаготівлі зі врожаїв 1930–1932 рр. Й.Сталін використовував для покарання українських селян за опір колективізації, інтенсивність якого багаторазово перевищувала все те, із чим він зустрівся в інших регіонах. Отже сталінський терор спрямовувався не проти селян як таких, а проти українських селян. Мешканці УСРР це усвідомлювали – маємо досить документальних свідчень. Наприклад, у вересні 1932 р. службовець лісництва у с. Веприк Фастівського району, член КП(б)У Сосновський говорив односельцям: «В РСФРР зовсім інша республіка, селяни мають хліб та інше, так само, як ми раніше мали, а Україну так оголили, хоч тікай»⁴⁵. Тоді ж, у вересні 1932 р., співробітники ВУАН В.Денисенко і С.Глушко попросили свого колегу, який поїхав до Москви попрацювати в архівах, передати їхньому спільному вчителю М.Грушевському таке: «Щодо політичного становища слід сказати, що в Україні панує жахливий голод, вимирають цілком села й повіти, особливо підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику, спрямовану на те, щоб остаточно заламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір. Одні вимруть, інші розсіються по безкрайніх просторах Росії»⁴⁶. До М.Грушевського повідомлення не дійшло, а ми знаємо про цей факт тільки тому, що колега цих співробітників виявився сексотом органів держбезпеки.

⁴⁵ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С.259.

⁴⁶ Там само. – С.291.

Отже *українці* чи селяни? Поза всяким сумнівом, примусова суцільна колективізація супроводжувалася в радянському селі величезним спротивом селян. Але, як ми вже бачили з даних Л.Віоли⁴⁷, цей опір найбільш яскраво проявився в Українській СРР. Відповідь Й.Сталіна на протест була двоякою. У рамках усєї країни він у 1930 р. зробив істотну поступку селянам, відмовившись продовжувати колективізацію у формі комунізації. Проте одночасно він використав хлібозаготівлі як спосіб терору голодом, спрямованого проти українських селян. Треба взяти до уваги ще й те, що сталінський терор 1930–1931 рр. в УСРР поширився не тільки на селян, але й на «небільшовицьку» українську інтелігенцію (хоч «більшовицька» українізація в республіці аніскільки не припинялася), а також на національну церкву. У січні 1930 р. під тиском влади Українська автокефальна православна церква змушена була «самоліквідуватися» у зв'язку з інкримінуванням їй «антирадянської діяльності», зокрема «участі» у сфабрикованій органами держбезпеки «справі Спілці визволення України». Після цього почалося планомірне винищення владою священників і першоієрархів УАПЦ. Уся сума фактів свідчить про одне: радянська влада тероризувала українських селян як українців.

Події в українському селі ми розглядаємо під кутом зору геноциду. Тому важливо зафіксувати ту точку у відносинах між сталінською державою й селянами, коли державний терор голодом набув ознак геноциду. Голод першої половини 1932 р., який був наслідком репресивних хлібозаготівель зі врожаю 1931 р., не мав таких ознак. У радянського уряду ще не було наміру показово знищити кілька мільйонів українських селян, щоб змусити всіх інших відмовитися від спротиву владі в активній і пасивній формах.

Реагуючи на голод, уряд навесні 1932 р. наказав наркоматові зовнішньої торгівлі СРСР повернути з портів 15 тис. т кукурудзи і 2 тис. т пшениці. Зняте з експорту зерно передавалося Українській СРР. У Китаї, Персії та Канаді було закуплено 9,5 млн пудів збіжжя. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України до Закавказзя й перекинути 4 млн пудів зерна з Центрального Чорноземного району до УСРР⁴⁸.

Ті з селян, кому пощастило виїхати за межі республіки, могли придбати хліб і привезти його додому. 18 червня 1932 р. в листуванні з Л.Кагановичем Й.Сталін роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»⁴⁹. Станом на середину липня 1932 р., як зазначалося в довідці секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів УСРР у пошуках продовольства виїхало до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинули 116 тис. біженців⁵⁰ (у республіці налічувалося в той час 484 райони).

Співробітники секретно-політичного відділу ОДПУ нарахували в Українській СРР із 1 січня по 15 липня 1932 р. 923 масових виступи проти

⁴⁷ Див. прим.37.

⁴⁸ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3 / Отв. ред. И.Зеленин. – Москва, 2001. – С.362–363, 365.

⁴⁹ Сталин и Каганович: Переписка 1931–1936 гг. – С.179.

⁵⁰ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.420.

влади, підкреслюючи, що республіка посідає перше місце серед регіонів за «антирадянськими проявами»⁵¹. Чим пояснити, що селянство слабо реагувало на неймовірно важку ситуацію, в яку потрапило завдяки діям влади? Масштаби антирадянської активності були незмірно меншими, ніж у першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, котра влаштувала масовий голод, – незмірно важкими. Причина лежить на поверхні: масовим розкуркуленням Кремль за два роки «вилучив» із села людей, які могли організувати боротьбу з державою.

Однак саботаж праці в колективному господарстві, який не вимагав організаційних зусиль, став в Україні одним із найяскравіших проявів загальносоюзної економічної катастрофи. Колгоспники втратили бажання співпрацювати з державою, яка їх грабувала. Іноземці були вражені масштабами саботажу. Керівник генерального консульства Польщі в УСРР Ю.Каршо-Седлевський доповідав у міністерство закордонних справ, що 27 вересня 1932 р. він здійснив поїздку літаком із Харкова до Одеси з тим, щоб зорієнтуватися, яким є фактичний стан із сільськогосподарськими роботами. Шестигодинне перебування в повітрі в безхмарний день переконало його в тому, що було зорано й засіяно не більше однієї шостої орних ґрунтів. Усюди він бачив на полях невелику кількість людей, хоч сезон осінніх сільськогосподарських робіт добігав кінця⁵². Італійський посол у СРСР Б.Аттоліко доповідав своєму урядові у червні 1933 р.: «Першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянством інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю, та його спротиві й небажанням віддавати державі плоди своєї праці»⁵³.

Зробивши першу поступку селянству відмовою від комунізації села в березні 1930 р., Й.Сталін змушений був піти на не менш важливий компроміс у січні 1933 р. відмовою від продрозверстки. 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозверстки до податку. Цією ухвалою відкривалася нова економічна політика. А постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить селянам. Визнавалося, що державі має надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, про який колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Вирощене понад обсяг податкових зобов'язань зерно колгоспники могли використовувати на власний розсуд, у тому числі продавати. Відносини між колгоспами й державою почали стабілізуватися, тому що втрати під час вирощування врожаю тепер припадали на селян, а не на державу.

⁵¹ Там же. – С.441.

⁵² Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. – Warszawa, 2008. – S.126–127.

⁵³ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки / Упор. А.Граціозі. – Х., 2007. – С.168–169.

«Нищівний удар»

Повернімось, однак, до середини 1932 р., коли країна перебувала на піку труднощів, викликаних недолугою економічною політикою. На III конференції КП(б)У (липень 1932 р.) керівники радянської України зробили спробу оцінити втрати під час вирощування, обмолоту і транспортування врожаю 1931 р.: С.Косіор – у межах 120–150 млн пудів, О.Шліхтер – 150 млн, М.Скрипник – до 200 млн пудів. Не претендуючи на точність, ці цифри давали уявлення про масштаби втрат – до половини річного продовольчого фонду сільського населення республіки⁵⁴. У Кремлі, проте, ще не визріла тоді думка, що втрати врожаю визначаються незацікавленістю селян у роботі на колгоспному полі. Уважалося, що вони самостійно розподіляють вирощений хліб собі на користь, тобто «крадуть».

III партконференція мала затвердити хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. Найближчі співробітники Й.Сталіна – В.Молотов і Л.Каганович – змусили делегатів прийняти продиктований із Кремля план – 356 млн пудів по селянському сектору. Порівняно з минулорічним він скорочувався на 40 млн пудів, але навіть у зменшеному вигляді був непосильним для деградуєчого сільського господарства Української СРР⁵⁵.

Ніхто не підраховував втрат урожаю 1932 р., але важко сумніватися в тому, що вони були істотно більшими, ніж у попередньому році. Хліб із зерновиробних регіонів надходив в уповільненому темпі, і політбюро ЦК ВКП(б) 22 жовтня 1932 р. відрядило надзвичайні хлібозаготівельні комісії: до УСРР – під керівництвом В.Молотова, а до Північно-Кавказького краю – на чолі з Л.Кагановичем.

Комісія В.Молотова наклала арешт на засипане зерно й почала конфіскацію всіх фондів, у тому числі насінневого. Під її диктовку було ухвалено постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада з однаковою назвою – «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Райвиконкомам приписувалося «організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах і радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба до комор, на засипні пункти тощо»⁵⁶. Це означало, що держава санкціонувала масові обшуки з негайною конфіскацією наявних запасів зернових, адже відокремлювати «вкрадене» зерно від іншого ніхто й не збирався. У постановою містився ще один зловісний пункт: про натуральне штрафкування м'ясом і картоплею тих, хто «зривав» план хлібозаготівель.

27 листопада 1932 р. Й.Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК ВКП(б) і президії ЦК ВКП(б). Заперечуючи особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, він назвав дві причини «продовольчих ускладнень», що їх почало відчувати міське населення: а) «проникнення» в колгоспи

⁵⁴ Кульчицький С. Создание советского строя // История Украины: Научно-популярные очерки / Под ред. В.Смолия. – Москва, 2008. – С.643.

⁵⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.252.

⁵⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – С.548.

й радгоспи «антирадянських елементів з метою організації шкідництва та саботажу»; б) «неправильний підхід» значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. «Було б нерозумно, – підкреслював ґенсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»⁵⁷.

Вираз «нищівний удар» («сокрушительный удар») без роз'яснення його суті пролунав через тиждень після прийняття постанов центральних органів УСРР, в яких ішлося про примару («повернення розкраденого хліба») і про частину справжньої (натуральні штрафи боржників за хлібозаготівлями м'ясом і картоплею) суті. У цілісному обсязі справжня суть ніколи не формулювалася на письмі, але є спосіб довести, що вона полягала в конфіскації всіх без винятку продовольчих запасів у селянських домівках. Постанова політбюро ЦК КП(б)У призначалася для партійних комітетів і вперше була опублікована тільки 1990 р. у збірнику документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Постанова Раднаркому УСРР була підписана В.Чубарем та опублікована наступного дня в газеті «Вісті ВУЦВК». Однак в їх розробці ані С.Косіор, ані В.Чубар участі не брали. З виданого В.Васильєвим і Ю.Шаповалом щоденника надзвичайної комісії можна дізнатися, що В.Молотов прибув до Харкова 29 жовтня, де два дні відпрацьовував, згідно з одержаними від Й.Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру. Потім надіслав їх на узгодження у ЦК ВКП(б), після чого змусив С.Косіора та В.Чубаря підписати постанови й, нарешті, відрапортував своєму патрону: «Збирали відбірний харківській актив для роз'яснення завдань у зв'язку з хлібозаготівлями, тому що в немалої частини українських працівників наявні опортуністичні хитання у цьому питанні»⁵⁸.

Й.Сталін узяв до уваги останнє зауваження В.Молотова. Заступника голови ОДПУ СРСР В.Балицького, який із 1919 по 1930 рр. працював в органах державної безпеки радянської України, у ці дні було призначено (зі збереженням союзної посади) особливовповноваженим ОДПУ по республіці. Поставлені ґенсеком завдання він озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. Документ починався твердженням про те, що наявні «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах й радгоспах, терор стосовно найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Робився висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдань: «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття і розгром контрреволюційного повстанського підпілля та

⁵⁷ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.559.

⁵⁸ Командири Великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.36, 239.

нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі»⁵⁹.

В оперативному наказі по ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. В.Балицький підбив підсумки діяльності «ударно-оперативної» групи, створеної з метою «нагального прориву» й «викриття контрреволюційного підпілля». Ця група чекістів виконала те, чого від неї очікував Й.Сталін, здійснюючи свій «нищівний удар» – «викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлений зв'язок із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, «УВО», УНДО) і польським головштабом»⁶⁰.

Співробітники органів держбезпеки до ладу не знали, як називається центральний військовий штаб у Польщі – головний чи генеральний, але успішно впоралися з «опортуністичними хитаннями» серед місцевої партійно-радянської номенклатури під час терору голодом. Того, хто чинив опір нелюдським інструкціям із Кремля, звинувачували у «зв'язках з іноземними розвідками» й репресували.

Механізм застосування терору голодом спочатку перевірявся на селах, які тривалий час не могли розрахуватися з державою за хлібозаготівлями й опинилися на «чорній дошці». 6 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У і РНК УСРР занесли на «чорну дошку» перші шість сіл. 8 грудня С.Косіор повідомляв Й.Сталіну, що області піддали такому покаранню до 400 сіл⁶¹. Покарання полягало, як повідомлялося 8 грудня в газеті «Вісті ВУЦВК», у забороні будь-якої торгівлі, припиненні державного кредитування, дотерміновому стягненні позичок, «вилученні» організаторів зриву хлібозаготівель, «чистці» кооперативних і державних апаратів від «всіляких чужих і ворожих елементів». Однак перелічені форми покарання під час хлібозаготівель, які тривали з осені до весни наступного року, застосовувалися до всіх сіл. *Про що ж газети не повідомляли?* Італійський дипломат Л.Сіркана в листі з Новоросійська на адресу посла Італії у СРСР так описував ситуацію у «чорнодошкових» селах «на основі газетних повідомлень і прямого спостереження» (курсив мій – С.К.):

«Внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану чорну дошку тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання; вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; *обишки і конфіскація продуктів*»⁶².

⁵⁹ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.

⁶⁰ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За ред. Ю.Шаповала. – [Б.м.] [Канада], 2005. – С.297.

⁶¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упор. Р.Я.Піріг. – К., 1990. – С.284.

⁶² Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки. – С.145, 147.

Розглянемо тепер найбільш поширений і в наші дні міф про те, що причиною Голодомору була конфіскація врожаю 1932 р. Цей міф активно поширювався сталінською командою, щоб вбити клин між селянами та міським населенням, яке починало голодувати внаслідок скорочення щоденної пайки хліба за картками чи взагалі зняття з карткового постачання певних контингентів жителів міст і новобудов. Мовляв, «куркулі» й «петлюрівці» прагнуть «задушити робітничий клас кістлявою рукою голоду»...

Безумовно, що селяни намагалися врятувати від державного обліку з наступною конфіскацією запаси хліба, які ще були в їхньому розпорядженні. Улюбленим сюжетом кіножурналів із новинами, що передували показу фільмів у міських кінотеатрах, стали дії активістів, котрі знаходили «чорні комори» в колгоспах і розкопували ями з зерном на селянських обійстях. 20 грудня 1932 р. почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи зі щоденника Л.Кагановича, до 4-ї год. наступного дня. С.Косіор, котрий повернувся з інспекційної поїздки по Дніпропетровщині, відзначив, що в області йдуть повальні обшуки, але вони дають тільки декілька кілограмів зерна на один двір. В.Балицький навів узагальнюючі відомості: за два тижні грудня чекісти виявили в республіці 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знайшли 700 тис. пудів зерна⁶³.

Хлібозаготівлі зі врожаю 1932 р. були не менш суворими, ніж роком раніше, тому що держава не бажала брати на себе втрати зерна, обумовлені недбалим ставленням селян до вирощування врожаю, який їм не належав. Заготівельники брали практично все, що знаходили в колгоспних коморах і в одноосібників. Це означало, що у селян не залишалося хліба на першу половину 1933 р., і їх чекав голод. Такий, мабуть, як голодування в першій половині 1932 р. *Однак насправді їх чекав Голодомор...*

Заготівельники робили вигляд, що вони заготовляють тільки хліб: у листопаді – грудні 1932 р. – у «чорнодошкових» селах, а у січні – лютому 1933 р. – по всій Україні та на Кубані. Вони справді заготовляли хліб, діючи взимку 1932–1933 рр. методом обшуків, а у січні – лютому 1933 р. – методом суцільних подвірних обшуків. Однак «заготовляли» вони не тільки хліб... Та спочатку треба уяснити собі, скільки прихованого від державного обліку зерна вони заготовили, хто дав сигнал не оминати обшуком жодного селянського подвір'я й коли це сталося.

Наприкінці січня 1933 р. ДПУ УСРР склало повторну довідку, яка ввібрала у себе дані від 1 грудня 1932 до 25 січня 1933 рр. За майже двомісячний період чекісти знайшли 14 956 ям, 621 «чорну комору» та 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1 718 500 пудів зерна. Щоб зробити сумарну кількість вагомішою, до зазначеної цифри додали й хліб, знайдений у так званих «озадках» (при переобмолоті соломи та полови), а також конфіскований у перекупників⁶⁴. Зіставленням цифр в обох довідках можна зробити кілька висновків. По-перше, наприкінці 1932 р. у Кремлі знали, що кількість

⁶³ Командири Великого голоду... – С.316.

⁶⁴ *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.299.

прихованого хліба незіставна з первинним хлібозаготівельним планом: 356 млн пудів. По-друге, мізерність обсягів прихованого зерна підтверджувалася кампанією хлібозаготівель з урожаю 1932 р., яка розтягнулася й на весь січень 1933 р. Під час усієї кампанії з УСРР було вилучено 262,6 млн пудів збіжжя. Схоже, заготівельники вилучили все, включно з насінневим фондом для весняної посівної 1933 р. Подвірні обшуки, які тривали у січні, додали до цієї цифри не більше 1 млн пудів зерна. Зрозуміло, що певну кількість ям чекісти не знайшли.

Виникає запитання: як зрозуміти адресовану українському селянству новорічну сталінську телеграму, зовнішня форма якої нагадувала ультиматум. *Незвичним було саме звертання керівника ВКП(б) до українського селянства* (використовуючи формулу А.Ноува, радше до українців, а не до селян), Парадоксальним був сам текст послання, в якому селянам пропонувалося віддати державі прихований хліб. Адже Й.Сталін знав, що в республіці немає великої кількості прихованого хліба. Однак причина появи цього короткого документа встановлюється аналізом його змісту без залучення додаткової інформації:

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

- а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;
- б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання»⁶⁵.

Перший пункт телеграми попереджав: здавайте, інакше буде зле. Здавати вимагалось весь необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалося «вкраденим» (наприклад, виявлене при повторному обмолоті «озадків»). Зміст другого пункту розкривався тільки у зіставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких треба було визначити. Яким способом? Тільки обшуком! *Отже сталінська телеграма стала сигналом до застосування суцільних обшуків.*

Селяни знали, що під час вибіркових обшуків, які тривали з листопада 1932 р., боржників за хлібозаготівлями штрафували м'ясом, у тому числі «живою» вагою, і картоплею, якщо не знаходили в них хліба. Отже йшлося про вилучення нехлібного продовольства, тобто продукції з присадибного господарства.

Найбільш авторитетний у Російській Федерації дослідник голоду 1932–1933 рр. В.Кондрашин у своїй узагальнюючій монографії процитував документ локального характеру й реакцію на нього з боку радянського уряду. У листопаді 1932 р. Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю так рекомендував репресувати козаків станиці Новосільської:

⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.308.

«Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Дізнавшись про цю рекомендацію, В.Молотов у листі до секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаевича назвав її «небільшовицькою» й такою, що випливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей брати будь-який хліб та де завгодно, не рахуючись і т. п.»⁶⁶.

В.Молотов навіть не повідомив М.Хатаевичу, із чим треба або не треба «рахуватися», настільки «слизькою» була тема. Більше того, він перевів розмову на хліб, тобто на стратегічно важливий продукт, який держава повинна була мати, щоб нагодувати міста й не збанкрутувати на зовнішньоторговельному ринку. Він робив вигляд, що не йдеться про нехлібне продовольство, для вилучення якого в держави не було інших мотивів, окрім одного: створити ситуацію абсолютного голодування, *у такий спосіб знищити неокреслену кількість селян і тим самим змусити всіх інших працювати в колгоспах з товною віддачею*.

Центральна частина сталінського «нищівного удару» – це вилучення всього продовольства в уже голодуючому українському селі. Документи засвідчують, що випадки такої конфіскації траплялися й під час хлібозаготівель з урожаїв 1930–1931 рр. Однак документально підтверджено, як бачимо, що у Кремлі вирішили обмежитися при вилученні врожаю 1932 р. запровадженням законодавства про вилучення м'яса (сала) й картоплі у вигляді натурального штрафування «боржників», «контрреволюціонерів», «саботажників». Таке законодавство базувалося на нормі, запровадженій у Конституції РСФРР 1918 р. і Конституції УСРР 1919 р. Зокрема ст. 28 останньої звучала так: «УСРР визнає працю обов'язком всіх громадян Республіки і проголошує лозунг “непрацюючий не їсть”»⁶⁷.

Повчальна сентенція, запозичена комуністичними атеїстами з Біблії, у конституційних актах держави-комуни залишалася доволі абстрактною. Переведена у статтю поточного законодавства, вона трансформувалася у середньовічну практику позбавлення життя найбільш жорстоким способом – через позбавлення їжі. Купка нелюдів, які з'являлися перед народом двічі на рік на трибуні ленінського мавзолею, не бажали фіксувати на папері намір нищення мільйонів співгромадян позбавленням їжі. Але вони мали владу й не вагалися використовувати її саме таким жахливим способом на підставі усних вказівок.

Однак залишилися очевидці Голодомору. Свідчення окремої людини суб'єктивні. Коли ж про позбавлення їжі у ході суцільних подвірних обшуків розповідали сотні й тисячі тих, хто пройшов у зловісному 1933-му випробування голодом, такі свідчення об'єктивізуються, тобто стають документом. Інститут історії України НАНУ опублікував у 2016 р. велику за обсягом книгу, складену з окремих рядків або абзаців з опублікованих спогадів.

⁶⁶ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, 2008. – С.216.

⁶⁷ Історія радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду: 1917–1936. – К., 1937. – С.118.

Саме тих рядків та абзаців, де йшлося про позбавлення людей усієї їжі⁶⁸. Свідчили люди, яких Голодомор застав у певному місці. Ті місця охоплювали всю територію України. В інтерактивному атласі Голодомору, розробленому фахівцями Гарвардського університету за участю істориків і демографів України, ці місця свідчень позначено на карті. Атлас доступний інтернет-користувачам від 2013 р. Отже документальна база для доведення сталінського злочину вже існує.

«Нищівний удар» не обмежувався конфіскацією продовольства. Поряд із цим до програми дій сталінської команди входила блокада – фізична та інформаційна. Мільйони українських селян у першій половині 1932 р. кинулися до Росії й Білорусії, щоб купити чи обміняти хліб для своїх родин. Уряд не перешкодив, хоч сприймав це явище гостро негативно. Інша картина спостерігалася на початку 1933 р. У документальному виданні подано три матеріали, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Й.Сталіним із метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника проф. І.Зеленін у вступній статті відзначив, що основний документ – директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. – написаний Й.Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки в передрукованому примірнику з'явився підпис В.Молотова⁶⁹.

Заключним етапом «нищівного удару» стала... урядова допомога голодуючим селянам. На відміну від конфіскаційного етапу, який тривав більше місяця у ситуації інформаційної блокади, ця допомога широко висвітлювалася у пресі. Р.Девіс і С.Віткрофт в опублікованій 2004 р. (і перевиданій російською мовою в Москві 2011 р.) монографії з історії сільського господарства СРСР під час голоду 1931–1933 рр. перелічили 56 партійно-урядових постанов за першу половину 1933 р. про виділення позичок і допомоги зерном голодуючим регіонам. За цими даними, продовольча допомога Україні склала 176,2 тис. т, Північному Кавказу – 88,5 тис., районам Нижньої Волги – 15,5 тис., а всім іншим, разом узятим, – 39,8 тис. т⁷⁰.

Якщо поділити продовольчу допомогу Україні (176,2 тис. т) на загальне число сільського населення, то кожній людині припадало б не більше півпуда зернохліба на півроку, тобто до нового врожаю. І це – у середньому. А допомагали насамперед «партійному й безпартійному активу». Переважна більшість селян, в яких посеред зими забрали спочатку хліб, а потім – усе інше продовольство, залишилися без допомоги, і кількість жертв майстерно відрежисованого сталінською командою голоду зростала з місяця в місяць аж до липня 1933 р.

Допомога голодуючим вважається найбільш переконливим аргументом відсутності у влади наміру застосовувати зброю голоду з метою фізичного нищення власного населення. Архівне агентство Російської Федерації 2009 р. видало колекцію кольорових відбитків документів Кремля з проблематики

⁶⁸ Див.: 1933: «І чого ви ще живі?» / Упор. Т.Боряк. – К., 2016. – 720 с.

⁶⁹ Див.: Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.32.

⁷⁰ Davies P.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. – London, 2004. – P.214–224 (текст), 479–485 (таблиці).

Великого голоду початку 1930-х рр. Це книга (її наклад – 900 примірників) великого формату обсягом 520 сторінок. Гортаючи її, у читачів з'являється ефект присутності в архівосховищі. Зокрема вони бачать перші три постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. про надання 700 тис. пудів жита «на продовольчі потреби робітників радгоспів, машинно-тракторних станцій і машинно-тракторних майстерень, а також активу (партійному і безпартійному) колгоспів». Червона печатка ЦК ВКП(б), розгонистий підпис генсека червоними чорнилами⁷¹... Очільник відомства В.Козлов у передмові до збірника написав: «Російським історикам та архівістам немає чого приховувати. Усі документи відкриті, і ми пропонуємо, перед тим, як поважні міжнародні або національні державні структури захочуть висловитися з політичними оцінками про “голодомор-геноцид” в Україні, не поспішати з ними»⁷². Задля цієї тези якраз і створювалося надзвичайно недешеве видання, доповнене на додаток компакт-диск.

Тривалий час звинувачення вождів російського комунізму в геноциді українського народу обґрунтовувалося переважно кількісними параметрами Голодомору. Проте після трьох десятиліть дослідження раніше замовчуваної трагедії виникла можливість проаналізувати сталінський терор голодом крок за кроком і день за днем, щоб переконати світ у тому, що цей не перший та не останній злочин вождів був геноцидом. Важливо тільки одне: не давати волі емоціям, переконливо будувати систему доказів. У центрі цієї системи мають бути концепції Р.Конквеста, Р.Лемкіна.

Український народ, народ землеробів, має своєю Батьківщиною найбільшу у світі смугу родючих чорноземів. Живучи на цій благодатній землі, важко уявити собі, що люди можуть голодувати. Однак очільники ленінської партії, котрі прийшли до влади в Росії й почали будувати штучний соціально-економічний лад, тричі у ситуації мирного часу використовували терор голодом для впокорення українського народу – у 1921, 1932 і 1933 рр.

Застосовані владою різновиди терору голодом, про який розповідали Р.Конквест і Дж.Мейс, по-різному співвідносяться з вузьким визначенням геноциду в Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. Є підстави стверджувати, що терор голодом у хронологічних рамках листопада 1932 – червня 1933 рр. мав усі ознаки геноциду. Адже вістря терору спрямовувалося саме проти українців, а не проти селян. У січні 1933 р. збіглися дві події: рішення Й.Сталіна завдати «нищівного удару» по УСРР і Кубані, тобто по громадянах радянської України й українцях Північного Кавказу, які домагалися возз'єднання з УСРР, а також відмова вождя від продрозверстки, що радикально змінювало економічні відносини між містом і селом. *Перша подія стосувалася*

⁷¹ Див.: Голод в СССР: 1930–1934 / Famine in the USSR: 1930–1934. – Москва, 2009. – С.244.

⁷² Там же. – С.7.

українських селян як українців, а друга – усього радянського селянства як соціальної групи.

Не менш важливо використовувати для обґрунтування Голодомору генцидом концепцію Р.Лемкіна. Вона створює широке історичне тло, не обмежуване навіть роками існування радянської України, на якому повинні аналізуватися конкретні події 1932–1933 рр.

Російсько-українська війна, котра триває вже п'ятий рік, переконала всіх у світі, що в Європі існує український народ зі своєю тисячолітньою історією. Україна вийшла з тіні Росії, в якій перебувала у часи Р.Лемкіна та Р.Конквеста. Українці скинули з себе лахміття ідеологічного симулякра «радянського народу як нової історичної спільноти», в якому їх зник бачити навколишній світ. І тепер, поважаючи пам'ять мільйонів співвітчизників, що загинули жахливою смертю, вони бажають добитися від міжнародної громадськості справедливої правової ідентифікації найбільшої у своїй історії трагедії.

REFERENCES

1. Davies, P.W. & Wheatcroft, S.G. (2004). *The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933*. London. [in English].
2. Hratsiozi, A. (comp.). (2007). *Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi u povidomlenniakh italiis'kykh dyplomativ. 1932–1933 roky*. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Hrynevych, L. (2003). *Vyivlennia natsional'noi identychnosti ukrains'koho selianstva v roky kolektyvizatsii*. In: V.Smolii (ed.). *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini: prychny ta naslidky* (pp.421–425). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kondrashin, V. (2008). *Golod 1932–1933 godov: tragediya rossijskoj derevni*. Moskva. [in Russian].
5. Konkvest, R. (2007). *Zhnyva skorboty. Radians'ka kolektyvizatsiia i holodomor*. Luts'k. [in Ukrainian].
6. Kulczycki, S. (2008). *Holodomor. Wielki Glód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*. Wrocław. [in Polish].
7. Kulchytskyi, S. (2008). *Dzheims Meis*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, S. (1991). *Tsina «velykoho perelomu»*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kulchitskij, S. (2008). *Sozdanie sovetskogo stroya*. In: V.Smolii (ed.). *Istoriya Ukrainy. Nauchno-populyarnye ocherki*. Moskva. [in Russian].
11. Luciuk, L. (ed.). (2008). *Holodomor. Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*. Kingston. [in English].
12. Makuch, A. & Sysyn, F. (2015) (eds.). *Contextualizing the Holodomor: the Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*. Edmonton; Toronto. [in English].
13. Nove, A. (1989). *An Economic History of the U.S.S.R*. London. [in English].
14. Nove, A. (1986). *When the Head is Off... The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine by Robert Conquest*. *The New Republic*. 3 November. [in English].
15. Pajps, R. (1997). *Rossiya pri bol'shevikakh*. Moskva. [in Russian].
16. Pyrih, R. (comp.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Serbyn, R. (2012). *Borot'ba Ivana Khyvky z «ukrains'kymy mytamym»; khybni metody*. *Krytyka*, 6, 15–18. Kyiv. [in Ukrainian].

18. Serbyn, R. (2008). Osmyslennia Holodomoru v svitli Konventsii OON pro henotsyd. *Arkhivy Ukrainy*, 3/4, (53–62). Kyiv. [in Ukrainian].
19. Serbyn, R. (2009). R.Lemkin on the Ukrainian Genocide. *Journal of International Criminal Justice*, 7, no.1, 123–130. [in English].
20. Serbyn, R. (2007). The Ukrainian Famine of 1932–1933 and the United Nations Convention on Genocide. In: T.Hunczak & R.Serbyn (eds). *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by Other Means* (pp.34–44). New York. [in English].
21. Shapoval, Yu. (2005). Holod-henotsyd 1932–1933 rokiv v Ukraini [in Ukrainian].
22. Shapoval, Yu., Zolotariov, V. (2002). Vsevolod Balyts'kyi: osoba, chas, otochennia. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Sysyn, F. (2015). Thirty Years of Research on the Holodomor: A Balance Sheet. In: A.Makuch & F.Sysyn (eds.). *Contextualizing the Holodomor: the Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies* (pp.1–13). Edmonton; Toronto. [in English].
24. Viola, L. (1996). Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. New York. [in English].

STANISLAV KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Senior Scientist,
Department of History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), s_kul@ukr.net

THE REASONING FOR THE HOLODOMOR OF 1932–1933 AS A GENOCIDE IN THE LIGHT OF THE CONCEPTS OF R.CONQUEST AND R.LEMKIN

The article analyzes the reasoning by Robert Conquest and Raphael Lemkin for the Holodomor of 1932–1933 as genocide of the Ukrainian people. The focus is on the argument of British economist Alec Nove, an opponent of Conquest, who stated that "Stalin's blow had been directed against the peasantry, among which happened to be many Ukrainians, rather than against the Ukrainians, among whom there were many peasants". This argument did not allow identifying the Holodomor with the criteria of the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of December 9, 1948. The author, basing on an analysis of historical sources found by researchers in recent decades, comes to the conclusion that Stalin's "crushing blow" was directed against Ukrainians, among whom there were many peasants, and not against peasants, among which there were many Ukrainians. It is proved that the contradictory nature of the concepts of R.Conquest (Terror-Famine) and R.Lemkin (the destruction of the Ukrainian intelligentsia – the brain of the nation, the clergy – the soul of the nation and the farmers – keepers of the national spirit) is purely external. In the main, both concepts are consistent with each other and should be used to reproduce the real picture of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people.

Keywords: Holodomor, genocide, Conquest, Lemkin, Nove, grain procurement, natural penalties; "black boards", terror by hunger.